

HEMSLÖJD I HARBO

Av NILS ÅLENIUS

Våra folkliga skämt- och smådevisor innehålla ej sällan mycket värdefulla upplysningar rörande levnadsförhållandena i äldre tider. Detta gäller bl. a. »Harbovisan» (upptecknad efter Edvard Zetterberg, f. 1876), av vars fjorton strofer jag här anför fyra:

I Marstalla täljer dom skovlar
i By så kokar dom lort
Jerk Olsson i Folkbo funderar
att han ska sup opp allthop.

I Ön så svarvar dom pinnar
i Solberg bultar dom in
I Järbo har dom en Janis
han är bå tjocker å trinn.

I Qvarsta så ä de en handel
dom säljer bå porter å vin
å Pelle i Rörbo han trallar
å i Diken spinner dom lin.

I Täppan går dom på roten
i Smedsbo ä de en krog
dom ser hundar så stora som hästar
för de spökar, yler å gnor.

Den nu nittiotvåårige Erik Persson i Järlebo lämnar härtill följande kompletterande upplysningar:

Stolar av svarvade pinnar gjordes i Ön, Solberg och Eklunda. De såldes på marknaderna i Uppsala, både distingen och höstmarknaden, och många bönder körde också till Stockholm med lass. En hel del gubbar var bönder och gjorde stolar bara tidvis, men

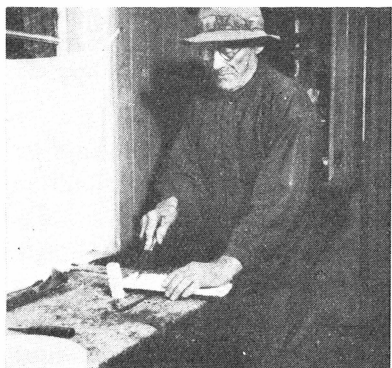
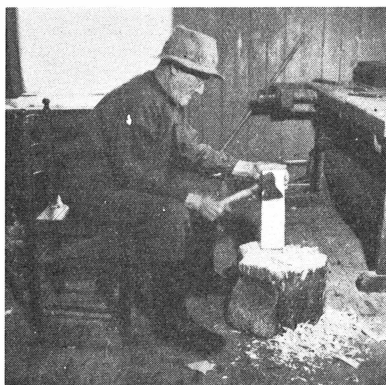
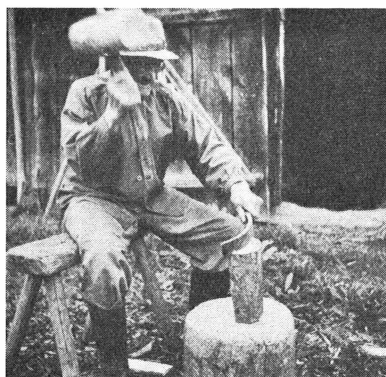

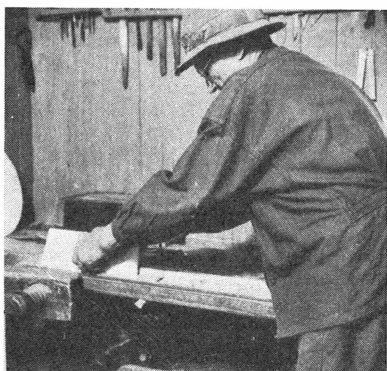
Bild 1. Nittiotvååriga Erik Persson i Järlebo läser dagens text ur »Biblisk Skattkammare» för fru Greta (f. 1862), som tidigare var en av Harbos skickligaste yrkesväverskor. Stolen vid bordet är en »Harbostol».

backstusittarna gjorde stolar hela året om, utom när de hjälpte bönderna med skörden. Det var likadana stolar som den här som står vid bordet (bild 1). Karmstolarna, som gumman och jag sitter i, gjordes i By, men bara på beställning. — I Karbo, Eklunda och Marstalla täljde man skovlar, som såldes som snöskovlar eller sädesskovlar i Uppsala och Stockholm. Somliga var järnskodda, andra oskodda. De hade ett hål i handtaget (»kroken»), och en genomdragen vidja höll ihop ett dussin. Kvinnfolken fick ofta sno vidjorna.

Att det fanns salpetersjudare (som »kokar lort»), krog och — i andra strofer omnämnda — kvarnar, såg och gästgiveri är intet anmärkningsvärt i en socken som Harbo. Det kan synas egendomligt att linspinning särskilt omnämnes i en citerad strof: detta syftar dock enligt den ovan nämnde Zetterberg på att torparhustrurna i Diken liksom andra torparhustrur enligt kontraktet skulle spinna vissa pund lin årligen.

Beträffande annan tröslöjd för avsalu meddela Persson och Zetterberg:

Upplands siste laggare.

Trots sina nittiotvå år tillbringar Erik Persson i Järlebo fortfarande åtskilliga av årets arbetsdagar i sin snickarstuga. På bilderna gör han »bruksämbär» som han säljer till Vålamagasinet i Uppsala.

På motstående sida överst t. v. visar han hur laggvirket *inte* skall klyvas. »Man ska klyva på börst (tvärs över årsringarna), inte på klöv», säger han. Virket klyvs med särskilda »klyvknivar» med böjda egg.

Bredvid kliver han upp på en stol i snickarboden och tar ner torkat laggvirke. I mitten t. v. putsar han kimmens insida med »rundyxen», en yxa med böjd och något snedställd egg. Utsidan putsas med vanlig täljyxa. Sedan finputsas kimmerna med »skavjärn». Rännan för botten ritas med kniv på kimmerna och rännans sidor skärs ner med »ristkniven». Kimmerna läggs då på en skålig liten kubbe. Så tas rännan ur med »skjutjärn».

Överst t. v. på denna sida jämnas kimmens kant på en »ströcksskidä», en i bänken fastsatt uppåtvänd hyvel. Sedan är det färdigt att borra för »dymlingar», som skall hålla ihop kimmarna, och att sätta på banden. På sista bilden är Persson på väg till bussen med tre ämbar i var hand.

I Svina och Risänge gjorde bönderna »skröv-sledär», skutor med fasta medar, som såldes framför allt i Stockholm, där man körde snö med dem. Jakob i Risänge hade de bästa slädarna. Zetterbergs far påstod att bönderna i Svina fuskade lite med sina slädar. Skaklarna var häktade på järnkrokar på utsidan av medens nos; krokarna voro fastsmidda vid ett beslag, men om inte »vällen» tog riktigt smetade de i beck och tjära, så krokarna kunde lossna när man skulle börja köra snö. »Inte vet jag, men far min sa så där.» — I Ön gjorde de också »härrvillär» med »knäpp» eller visartavla. — »Gustaf-Matts-Anna», som bodde i gamla sockenstugan på 90-talet, gjorde korgar av granrötter. Hon gick omkring med en järnkrok och rev upp »ståger» till »tågårrjär». Hon gjorde »köll-fat» (att bära agnar m. m. i) och större ryggkorgar (bärkorgar) på beställning; mindre korgar gick hon omkring och sålde. — Erik

Andersson i Svartmossen gjorde »smi-pusstär» och sålde i flera socknar. Han gjorde också små »hel-guttnä» (urgröpta) smörbyttor, som han säckvis hade med till distingen och sålde.

*

I Harbovisan omnämnes emellertid inte alls socknens mest betydande gren av manlig hemslöjd: laggningen. Den var ingenting att tala om ty man »laggade i var gård». Här liksom beträffande stolslöjden i Östervåla utbildade sig backstusitarna till skickliga hantverkare: troligen äro de mästare till de utomordentligt välgjorda stänkor och brännvinskuttingar, som man ofta påträffar i Harbo, t. ex. en brännvinskutting med varannan kim (»tjim», benämning på kärlets sidostycken) av ek och varannan av en. Någon tillverkare av dricksstänkor minns dock inte den 1856 födde Erik Persson, ehuru dylika stänkor i hans barndom funnos på alla köksbord: tydligen hade dricksstoppen av fajans redan på 1860-talet börjat undantränga trästänkorna.

I yngre tid har man mest gjort ämbar och »stötbaljer» (ovala tvättbaljor), i äldre tid gjorde man »fotbunkär» (tvättbaljor med tre kimmor förlängda till ben), bykeskar och bryggkar, kött-tinor, smörbyttor, vatthinkar och mjölkstävor. För smörbyttorna använde en del laggare al i stället för en, som annars var det vanliga materialet. Eljest användes för laggkärnen (utom för brännvinskuttingar, som voro av ek) både gran och tall. Tallen var mest lättarbetad, och grovåndan var ju nästan kvistfri. Men beställarens önskningar kunde ibland avgöra valet av material. Sålunda skrev grosshandlare Lars Montén i Stockholm i mars 1846 kontrakt med »Per Persson yngre» i Gräsbo (Östervåla) om leverans av tre stora kar av »tre tums tjockt väl torkadt granträd», som skulle levereras »på stället innan januari månads slut 1858».

Den långa leveranstiden i detta fall betydde att grosshandlaren ville ha laggvirket torkat över två somrar. Stockarna höggos på vintern och kördes hem på vinterföret; tidigt på våren såg man allmänt gubbarna stå ute på backarna och

Bild 10. Kvinnomössor från Harbo. Mössan överst t. h. är klädd med tryckt bomullstyg, övriga broderade med silke på siden. Ehuru man ej har några uppgifter om tillverkarna är det tydligt att mössorna äro yrkesslöjd.

barka och klyva laggvirke. Det lades upp i »korstrave» och fick torka över sommaren. På eftersommaren tog man in de kluvna ämnena och travade upp dem i stugtaket på bräder över kronstängerna, där de ytterligare fick torka tills man fick tid att ta itu med vinterns huvudsakliga sysselsättning, laggningen.

Avsättning för laggkärlen fick man huvudsakligen i Uppsala och Stockholm. »I min barndom», berättar f. handlanden Emil Harbom (f. 1878), »for gubbarna till Stockholm med laggkärl minst två gånger om året. Resan fram och tillbaka tog en vecka».

Laggat har man också gjort i grannsocknarna, ehuru vad det vill synas mest för husbehov — utom i Östervåla, där ett par byar på beställning tillverkade stora kar, ofta så stora att de måste plockas sönder för transporten och »sättas» på platsen. Det var framför allt garverierna i Uppland som härvidlag voro avnämare. Men Harbo har utom all fråga varit Upplands förnämsta »laggarsocken». Nu är denna hemslöjd

helt på utdöende; den siste som laggar är den krye nittiotvå-åringen Erik Persson, som här får demonstrera hur arbetet går till (bild 2—9).

*

Före 1860-talet hade Harbo socken blott en bråkdel av sin nuvarande åkerareal. Däremot hade man stora ängsmarker med goda beten. Åkern gav livets nödtorft av säd, rotfrukter och lin samt — i äldre tider — något hampa för avsalu. Men laggningsen skapade möjligheter att köpa vad man behövde, järn, salt, sill m. m., och gav nog även en slant på kistbotten, som kunde användas för att visa vad huset förmådde. Stugorna i Harbo ha varit rikt dekorerade, möblerna vackert målade, silverskedarna blänkte i skåpens skedhyllor, och vid kalasen kunde man ta fram en stor silverbägare eller kanske flera.

De goda betena, delvis på änksmarkerna, delvis på fåbodarna — som ha varit i bruk ännu i mannaminne — gävo också en annan förtjänst: man kunde sälja smör och ost. Ingenstädes i Uppland äro ostkaren för skarpost så stora som i Harbo, ingenstädes torkhyllorna så höga, och i hembygdsgården kan man se en press för osttillverkning i större skala. Smörförsäljningen från dessa trakter ger inom parentes sagt förklaringen på ett ofta brukat, gåtfullt ordstäv: »De ä viller (bättre, förmånligare) att va västmanlänning än upplänning.» Fruarna i Uppsala hade kommit underfund med att »västmanlandssmöret» var fetare än »upplandssmöret»: västmanlänningarna hade bättre beten. Därför var det »viller» för en Harbobo att räkna sig som västmanlänning när han sålde smör på marknader och torgdagar i Uppsala.

*

Sommaren 1948 verkställdes en systematisk inventering av den kvinnliga hemslöjden i Harbo. Det synliga resultatet blev en ståtlig utställning i Kvarstaskolan, men man fick också många värdefulla upplysningar om bondehemmens textilier i äldre tider.

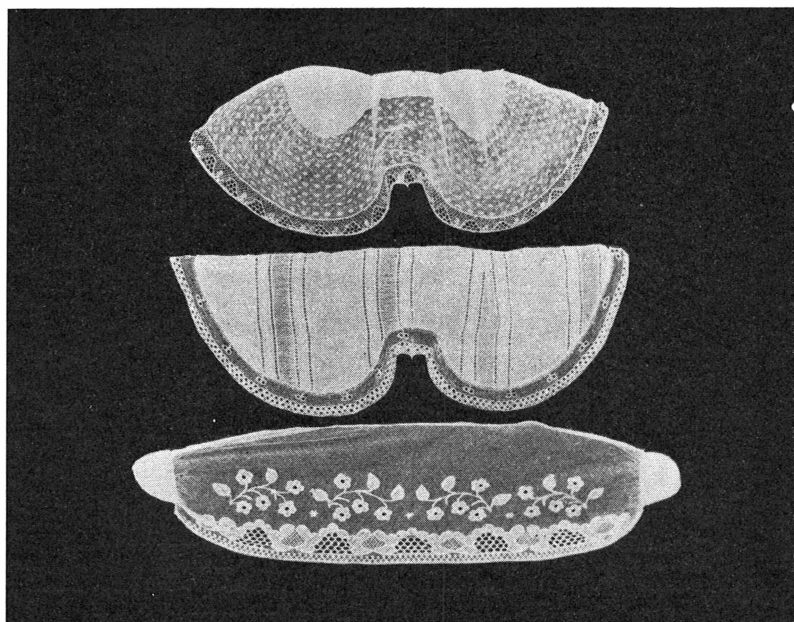

Bild 11. Tre spetsstycken till kvinnomössor (buros blott av gift kvinna). Det nedersta är trätt på maskintyll, de övre ha broderi och hopdragssömmar på gles, tunn bomullsväv. Även styckena äro yrkesslöjd.

En fråga, som alltid tränger sig på en när man sysslar med inventering av kvinnlig slöjd, är denna: i vilken utsträckning voro hemmens textilier i äldre tider inköpta? Och ännu en: *var* köpte man?

Enligt en äldre, ännu mycket spridd uppfattning tillverkade bondkvinnorna alla hemmets textilier. Men så kan omöjligen ha varit fallet.

Sveriges förnämsta marknad, distingen, var synbarligen ganska tidigt en viktig varuförmedlare, bl. a. av beklädnadstyger, säkerligen också av broderier (broderade bonader) och spetsar. Såsom jag i ett annat sammanhang sökt visa (U.N.T:s julnummer 1947) ha de broderade eller vävda, långa och låga väggbonaderna, som tillverkades av yrkesskickliga väverskor eller

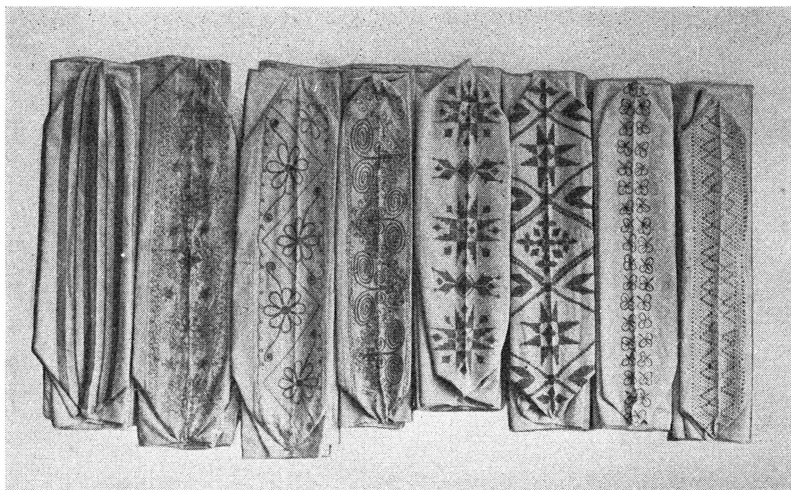

Bild 12. Troligen äro alla äldre broderiarbeten yrkesslöjd, t. ex. de oftast med rött rikt broderade kuddvaren. Endast den inåt stugan vända kanten på kuddvaret broderades. Varet längst t. v. har vävd randning, varet längst t. h. har virkad mellanspets, övriga äro broderade.

brodöser — och troligen mest spriddes genom distingen— blivit urmodiga här i början av 1700-talet, då ryggåsstugorna började försvinna. Men bonaderna ha legat kvar i gårdarna, och deras mönster dyka åter upp, då man under 1700-talets förra hälvt i vissa socknar börjar tillverka rikt mönstrade ryor. I bonaderna voro mönstren både lättare tillgängliga och lättare att kopiera än i märkdukar och mönsterböcker, vilka f. ö. denna tid inte voro kända ute i socknarna. Ett studium av särskilt de uppländska ryornas mönstring visar också att man arbetat med förebilder i andra tekniker, dubbelväv, röllakan och broderi.

Det säger sig nästan självt, att de fint broderade kvinno-mössorna av siden och silke (bild 10) inte kunna vara tillverkade i hemmen: detta är inte något arbete, som kan utföras med händer, som man får av arbete på åker och äng, i fähus och svinstia. Detsamma gäller om spetsstyckena för håret, både de yngre, som ha trädde mönster på den (1818 uppfunna)

Bild 13. Tre förkläden, vävda av »utanvössare». Det i mitten har förkortats. Förklädet längst t. h. är vävt av »Sammels Anna-Stina i Delbo» (Huddunge, på gränsen till Harbo). De övriga äro av den typ som såldes av »utanvössare» från Nora socken.

maskingjorda tyllen, och de äldre, som äro utförda i hopdrags-sömmar på ett halvgenomskinligt, fintrådigt tyg (bild 11).

På 1850-talet blev det hastigt modernt med brokiga eller svarta sidenschaletter, som man köpte på marknaderna, i butikerna vid vanliga stadsresor eller av kringvandrande försäljare. Samtidigt och senare börja de förmögnare bondhustrurna uppträda i brokiga axelschalar, vävda s. k. »äakta schalar», tryckta imitationer av dessa eller tryckta schalar med blomstermönster. På samma gång lägga sig gubbarna till med höga kyrkhattar. Tittar man i fodret på dessa hattar, finner man att de äldsta äro tillverkade i Paris, de yngre i olika svenska städer: dem har man också köpt på distingen.

Bild 14. Schal av ylle, svart botten med ränder i vitt, blått och tegelrött. »Smålandsschal» enl. Edvard Zetterberg.

Det märkliga är, att man — i varje fall under 1800-talets senare hälft — också för bondehemmen inköpt *henvävda* dräktplagg, axelschalar av ylle (bild 14), huvuddukar av bomull (bild 15), m. m. Detta betydde givetvis inte att man inte kunde väva dylika saker, endast att man inte gjorde sig besvär att sätta upp en väv för sådana textilier som huvuddukar eller schalar. Det var naturligt att dylika arbeten lågo bäst till för yrkesväverskorna. Vi skola låta den förträfflige Edvard Zetterberg berätta vad han vet om harboböndernas textiltförråd i hans barndom på 1880-talet.

Far min va skomakare, å me honom gick ja mycke omkring i alla gårdar. Ja minns inte nånstans där dom på vintern hade en rya i sängarna, dom hade bara fårskinnsfällar, å va dom nya så va dom otäcka; dom va så fulla åv kalk, så de klia på kroppen som man hade löss i sängen. På sommarn hade man förstås veper i sängarna.

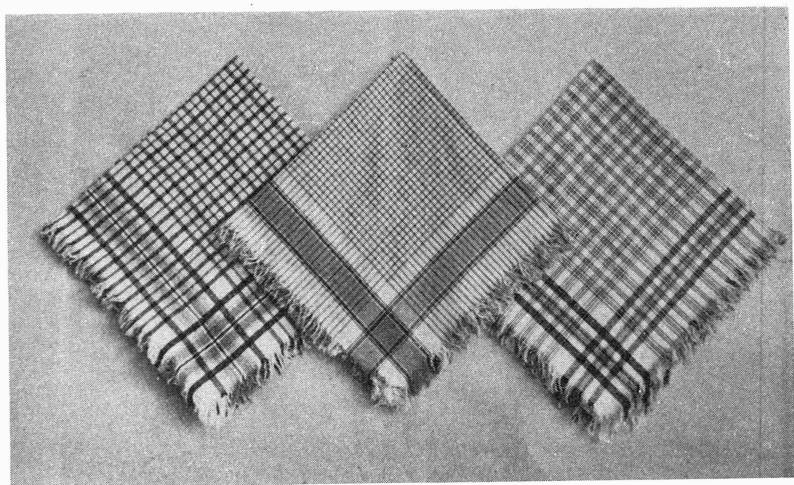

Bild 15. Huvuddukar av bomull av den typ, som vävdes av »utanvössare» i Huddunge.

Lakan hade man bara när de va högtidligt, å vita dukar på borden likaså. Bolstervar, veper, hästtäckan å matter vävde man i gårdarna, tyger (beklädnadstyger) me. För vintern gjorde man »barskinnspälsar» i gårdarna, hemberett fårskinn förstås.

Dom som vävde å sålde, dom va »utanvössare» (backstusittare utan egen jord; de hade gris och getter, i bästa fall en ko eller två).

De va en gumma som vävde valmarsvävar å sålde, hon hette Stina, karn hennes hette Dittlow, hon vävde bå »hel-valmar» å »lin-valmar» (med lingarn till ränning). — På Viby (herrgård) fanns de en gumma, som hette Lena, hon blev gammeljänta å vävde »blåvävar» te »ängsbyxer» (vita byxor med blå ränder, som man hade på slåttern). Fast blåvävar vävde dom också i gårdarna; såna sommarbyxer hade dom allmänt, fast en del äldre hade förstås »blaggarn» (grov linneväv av strävt och stickigt blågarn).

I Huddunge fanns de en gumma, Jöns-Pers-Johanna, som vävde »ändrandade» förklän å rutiga huvuddukar; hon sålde dom inte själv utan de va en gumma, Blind-Jerks-Anna, som gick omkring å sålde. Hon hade »klöv», två stora fyrkantiga »spalskåpper» (spånkorgar) hopbundna över axeln. — Greta Persson i Järlebo (Erik Perssons hustru, f. 1862) vävde linnedukar å servetter i åtta skaft å sålde, far hennes var »utanvössare». — Far min hade en kusin, Kristin i Kvarstaberget, hon va ryslig på å sy å brodera, hon sydde

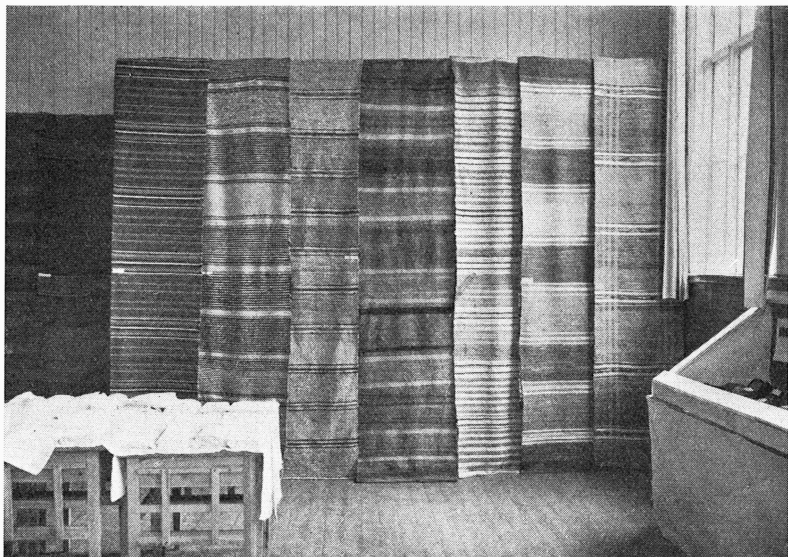

Bild 16. I Harbo ha kvinnorna haft vad man på andra ställen i Uppland kallar »rannhuvve», d. v. s. kunnat konsten att randa vackert och harmoniskt. De äldsta trasmattorna på Harboutställningen visade rik variation och voro en fröjd för ögat. Nu äro färgerna oftast illa sammanställda och randningen schablonmässig.

på örngott å lakan å sydde mycke fina skjorter på herrgårdarna. Mor hennes vävde band å sålde, hängslen å strumpeband me namn å roser, smala förkläsand me. — »Svödd-Anna» (»svödd» av svedja) från Stalbo var lam i bena men for omkring å sydde, dom bar henne in i gårdarna: ja har buri henne många gånger. Hemma virka hon mellanspetsar te brudlakan å örngott. — »Skrivar-Greta» (fadern var skrivkunnig!) i Sängstun i Svina sticka »hjärtvärmare» å sålde, gråa var dom me bårder i rött, en halv meter breda på mitten å smalare åt ändarna.

Dom köpte ylleschalar, »Smålandsschalar», på Uppsala »marken». Dom var bå röa å grå, å svart me, rutiga var dom.

Väsjetarna for omkring å sålde, somliga gåendes, somliga körandes. Dom gåendes hade »klöv» av stora tygpåsar, somliga hade ett stort träskåp på ryggen. Ja minns de va en sån som fastna me skåpe i dörrn hos faster Kristins mor, hon som vävde band, å hon var lite argsint, gumman. »De lagom slå deg i skallen me hammarn — ha sönder dörrgåtan (dörrposten) för meg», skrek hon. Han

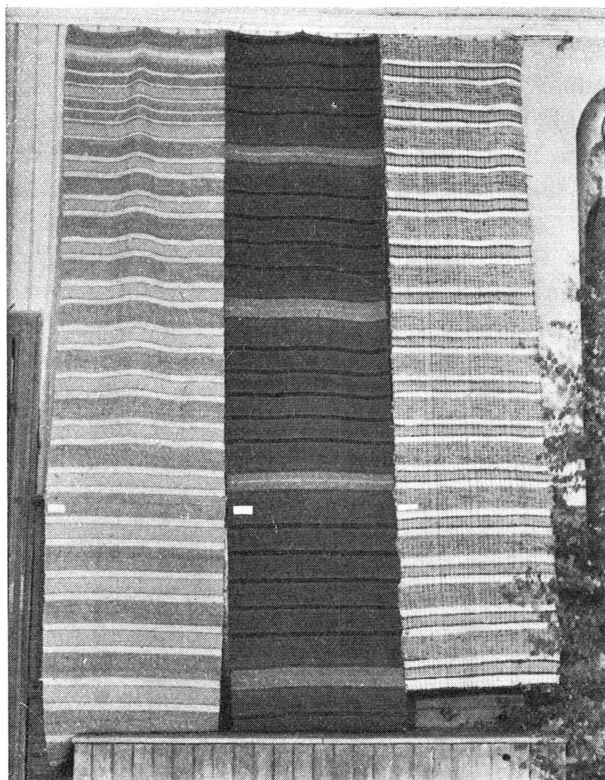

Bild 17. Gångmattorna av trasor ha haft föregångare i mattor av hårgarn (eller blandning av hårgarn och ylle). De ha en lugnare hållning än trasmattorna. Hårgarnsmattan i mitten, vävd av Karin Persson i Svina (död 1901) har brun botten med ränder rött, gulbrunt, svart och vitt. De övriga äro vävda av Greta Persson i Järlebo (bild 1) omkring 1880.

gick å sålde schaletter å annat smått. Dom körandes väsjötarna hade vävar (beklädnadstyger) å schalar.

Här får man en ganska god uppfattning av hur textilvarorna spredos och likaså av förhållandet mellan husbehovsslöjd och saluslöjd. Vad man köpte var dels textilier till festdräkt och och festutstyrsel, dels vissa enklare vävar. »Köptyg» hade gummorna denna tid ofta i de av sömmerskor sydda klän-

ningarna. Givetvis kunde en och annan bondgumma väva dukar i åtta skaft, men konsten var inte allmänt spridd. Och vad man köpte av vardagsvara var givetvis sådant som det inte lönade sig att sätta upp hemma, såsom huvudduksvävar, eller sådant som man — särskilt i de större bondgårdarna — inte fick tid med, såsom vadmal och bomullstyg till sommarbyxor.

Zetterbergs uppgifter ha kunnat bestyrkas genom liknande berättelser från grannsocknarna Huddunge, Nora och Östervåla. Så sent som omkring 1910, berättar Paul Olsson i Skogbo (Östervåla), kom »huddungegubben» varje år och sålde rutiga huvuddukar av bomull. Fru Emma Jansson i Rörbo, född i Nora, har borddukar i halvlinne, 8-skaft, vävda av »utanvös-sare» i Huddunge 1900—1910, och fru Jansson kunde på utställningen peka ut förklän med tvärränder i munkabälte och rosegång, som vävdes i Nora (bild 13).

Dessa yrkesväverskor voro liksom de manliga yrkesutövarna mycket skickliga, och därför också ganska stolta över sin konst. Vid inventeringen av fru Greta Perssons linneskåp, där det bl. a. låg dussinvis med ännu icke tvättade, för femton eller tjugu år sedan vävda handdukar — hon måste ju först slita på det gamla — träffade jag på en åtta skafts bordduk i ytterligt fintrådig bomull, med »staden» (kanten) jämn och rak som en linjal. Jag trodde den var fabriksvävd och lade den åt sidan. »Den där har jag också vävt», sa hon. »Jaså, jag trodde den var fabriksvävd, för att staden var så jämn.» Fru Persson gav mig en blick av milt överseende. Men så knyckte hon en smula på nacken och sa: »Stada — de ska man kunna.»

Och i Harbo behöver man inte »återuppliva» den gamla husbehovsslöjden. Den fortlever i obruten tradition. Trasmattorna ha visserligen numera inte samma förnäma hållning som de gamla, de ha grellare färgställningar, sillsalladsaktig blandning av färger eller äro trist gråmelerade med allsköns lånta fjädrar i form av ryanockor etc. Men linneskåpen! En stackars stadsbo står häpen och avundsjuk inför dessa linneförråd.

Jag minns ett ovanligt välfyllt linneskåp i Solberg. Vi hade

bråttom, fruktansvärt bråttom som under alla sådana inventeringar, och jag frågade för att inte förlora tid med att genomgå allt: »Var ligger det fabriksvävda?»

Jag fick en halft harmsen, halft road blick av husets ena dotter:

»Tok heller — int ha vi nå fabriksvävt.»